

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ: ਕਲਮ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ

**Assistant Professor, P.G. Deptt of History, Dev Samaj College for
Women, Ferozepur City, Punjab*

ਅਰਸ਼ਦੀਪ ਕੌਰ

**Student, M.A. II, P. G. Deptt of History, Dev Samaj College for
Women, Ferozepur City, PB.*

Abstract

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਕੇ 1913 ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਦੇ ਸਕੈਰੇਟਰੀ ਸਨ। ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਜਰਮਨੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਵੇਂ:- ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ, ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੋਕ ਕਰਵਾਇਆ।

Key Words: ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਕਿਸਾਨ।

Early Life ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਅਕਤੂਬਰ 1884 ਨੂੰ ਦਿੱਲਖ ਵਿਖੇ (ਮੁਹੱਲਾ ਚੀਰੇ ਖਾਨਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਇਆ।¹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਰੀ ਦਿਆਲ ਮਾਥੁਰ ਸੀ ਜੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਰੀਡਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। 17 ਸਾਲ ਦੀ

¹ Dharamavira, *Letters of Lala Hardayal*, Indian book Agency, Ambala Cant, 1970, p. 10.

ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੁੰਦਰ ਰਾਣੀ ਨਾਮਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।² ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।³ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨਜ਼ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਐਮ.ਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਐਮ.ਏ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹੰਸ ਰਾਜ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।⁴ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰਿਕਾਰਡ ਬਣਾਏ ਤੇ ਗ੍ਰੇਟ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।⁵ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਸਦਕਾ ਸੰਨ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਜੀਫਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਤੰਬਰ 1905 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਜੋਨਜ਼ ਕਾਲਜ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸਿਆਮਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਮਾ, ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਵਿਨਾਇਕ ਦਾਮੋਦਰ ਸਾਵਰਕਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪਏ।⁶

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ਜੋ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਚ' ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਨ।⁷ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ 1911 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੋਸਟਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਗਏ। ਫਰਵਰੀ 1912 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।⁸ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਕਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਜਲਦ ਹੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਜਗਕਤਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। 23 ਦਸੰਬਰ 1912 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਇਸਰਾਇ, ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਜਾਨਲੇਵਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ

² <https://pa.M.wikipedia.org/wiki/Hardayal> (accessed on 1 September 2017).

³ ਦੇਸ਼ਰਾਜ ਕਾਲੀ, *ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ*, ਸੋਵੀਨਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਹਾਲ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ-10.

⁴ Emily C. Brown, *Hardayal: Hindu Revolutionary and Rationalist*, New Delhi, 1975, p. 13.

⁵ Khushwant Singh, *A History of the Sikhs (1839-1966)*, Vol-II, Oxford University Press, Delhi, 1983, pp. 154-55.

⁶ Emily C. Brown, *Hardayal: Hindu Revolutionary and Rationalist*, New Delhi, 1975, p. 27.

⁷ ਸੱਤਿਆ ਜੋਸ਼ੀ, *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1799-1984)*, ਜੈਪੁਰ-ਦੌਲਤ ਚੰਦ ਜੈਨ, 2003, ਪੰਨਾ-212.

⁸ History Sheet of Hardayal, *Home Department, Political-A, Proceedings*, GOI, July 1913, File No. 114-15.

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। 25 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖਬਰ ਨਾਲੰਦਾ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਮੀਰ ਤਕੀ ਮੀਰ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕੀਤਾ।

ਪਗੜੀ ਆਪਦੀ ਸੰਭਾਲੇਗਾ ਮੀਰ

ਔਰ ਬਸਤੀ ਨਹੀ ਜੇਹ ਦਿੱਲੀ ਹੈ

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਕੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇਸ ਨੇ ਚੁੰਧਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਲਿਸ਼ਕੌਰ ਮਾਰੀ। ਮਾਯੂਸੀ ਤੇ ਗਮ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਸ ਦੀ ਭਰਨਾਹਟ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 23 ਦਸੰਬਰ 1913 ਨੂੰ ਵਰੇਗੰਢ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੈਫਲਟ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ (ਉਰਦੂ ਵਿਚ) ਵੀ ਛਾਪਿਆ।⁹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਬੰਬ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ 500 ਕਾਪੀਆਂ ਗਦਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬ, ਤੋਪਾਂ, ਡੰਡਿਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਜਾਨੋ ਮਾਰੋ, ਜਖਮੀਂ ਕਰੋ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰੋ।¹⁰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੁਆਰਾ 1912-13 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇਕ ਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਸਨ।¹¹

Establishment of the Ghadar Party

1912 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੈਰਟਲੈਂਡ (ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਭਾਈ ਊਧਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੀਲਾਟ, ਪੰਡਤ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਇਕੱਠਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨਾਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਜਿਸਦਾ ਦਫਤਰ ਪੈਰਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹² ਲਾਲਾ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਤੇ ਪੰਡਤ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇ।¹³

⁹ Home Department, Political-A, Proceedings, GOI, June 1914, No.8, File No. 70-75.

¹⁰ Baba Harman Singh Tundilat, *The Ghaddar Party: A Personal Memoir*, Desh Bhagat Yaadgaar Library, Accession No. 11272, Jalandhar, p.12.

¹¹ Raj Kumar, *Lala Hardayal 1884-1939*, M Phil Dissertation, Department of History, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2010, p. 58.

¹² Harish K. Puri, *Ghadar Movement: Ideology, Organisation & Steatgy*, Guru Nanak Dev University Press, Amritsar, 1983, p. 59.

¹³ *Manuscript in Urdu*, Desh Bhagat Yaadgaar Hall, Jalandhar, pp. 42-45.

लाला हरदियाल ने बेनती सवीकार कीती ते 25 मारच 1913 नुं सेंट जेनस पहुंच गये। लाला हरदियाल ने लेकां नुं संघेपन कीता ते आपहे विचार सभ दे साहमहे रंखे। उहनां ने भारतीयां दीयां मुसकिलां दा कारन गुलामी दसिया। उहनां ने किहा कि जदें तंके भारत विचे अंगरेजी राज खतम नहीं होवेगा, तुहाडीयां मुसकिलां दा हल नहीं हो सकदा। 7 अप्रैल नुं लिनटन, 14 अप्रैल नुं वीआना विखे वी मीटिंगां होयीयां जिनां दे प्रमुख बुरारे लाला हरदियाल ही सन।¹⁴ अप्रैल 21, 1913 नुं भारतीयां दी एक महंतवपूरन मीटिंग अमरीका दे शहर आसटोरीया विंच होयी। इस मीटिंग विंच लाला हरदियाल ने किहा:- “तुसीं अमरीका आये हो। इस मुलक दी तरकी नुं तुसीं देख लिया है। इस तरकी दा राज की आ? सिरफ़ खुसहली ते आजादी। असीं अंग्रेजां दे गुलाम हां। अंगरेज सानुं लुंटी जांदे हन। साडा आनाज वलैत फेयी जांदे हन। मुलक नुं आजाद करवाउण लयी अवाज ओठेनी ही पवेगी।”¹⁵

1913 विंच लाला हरदियाल ने हिंदी ऐसोसिएशन दा ना बदल के Hindi Association of the Pacific Coast रंखिया। इस तें बाअद इस ऐसोसिएशन नुं गदर पार्टी दा नाम दे दिता गिया। गदर पार्टी लफ़स दी वरतें लाला हरदियाल ने गदर अखबार दे पहिले अंक विंच कीती।¹⁶ इस संसथा दा उद्देश अंगरेजां नुं बाहर क़दना अरबात गहंततर दी सथापना करना सी। इह संसथा हर हदते गदर नामक समाचार पत्र जारी करदी सी।¹⁷ पहिली नवंबर 1913 नुं पार्टी वलें गदर अखबार उरदु विंच फ़ापिया गिया। इस दे पहिले संपादक लाला हरदियाल सन। जलदी ही इह अखबार पंजाबी, हिंदी, बंगाली अते होर हजारां भासावां विंच फ़ापिया जाण लंगा। इस दा मंतव लेकां नुं विदेशी हकूमत उलटाउण लयी प्ररणा देना सी।¹⁸ गदर पार्टी ने पंजाबी अते उरदु विंच गदर दी गुंज नाम दी कावि पुसतक प्रकाशित कीती। इहनां कवितावां विंच अना जोस सी। गदर अखबार विंच लाला हरदियाल ने जरमनां नाल दोसती बारासे वी लिखिया। सेहन सिंघ जोस ने किहा : गदर अखबार दा निकलना हिंत्सतान दी जंग -ऐ-आजादी दे इतिहास विंच इंक वंडी यटना सी। इह इन्कलाबु दा बिगल सी।¹⁹ गदर अखबार हिंत्सतानी फ़ेजां नुं अंगरेज दी हकूमत दे विरुध बगावत करन लयी एकसा

¹⁴ सेहन सिंघ जोस, मेरी राम कहानी, सागर प्रबलीकेशन, समाजा, पंजा 11.

¹⁵ Sohan Singh Josh, *Hindustan Gadar Party: A Short History*, People's Publishing House, New Delhi, p. 159.

¹⁶ सेहन सिंघ, आजादी दे संचे वदनादे, पंजाबी विभाग, पटियाला, पंजा 72,73.

¹⁷ लाला हरदियाल, चंटेवीआ लिखता, देस भगत कमेटी, जलंधर, पंजा 12-13.

¹⁸ Harish K. Puri, *Ghadar Movement: Ideology, Organisation & Steatgy*, p. 87.

¹⁹ Sohan Singh Josh, *Hindustan Gadar Party: A Short History*, p. 160.

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਚ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਬਲਾ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮਾਏ.ਕਲ ਅਡਵਾਇਰ ਨੇ ਤਾਂ ਦਸੰਬਰ 1912 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੋਂ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ।²⁰

31 ਦਸੰਬਰ 1913 ਨੂੰ ਸੈਕਰਮੈਂਟੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਾ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਦੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਜੰਗ 1920 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਲੱਗੇਗੀ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਚਾ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ- “ਗਦਰ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ”²¹ 25 ਮਾਰਚ 1914 ਨੂੰ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਫ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ, ਆਇਰਲੈਂਡ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀ ਰਹੀ ਸੀ।²² ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਵਿਟਜਰਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੋਲੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ।²³ ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1914 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

Writings of Lala Hardayal

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਪੇਪਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਸੰਨ 1908 ਵਿੱਚ ਜਦ ਹਰਦਿਆਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਈ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ।²⁴ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

Edited Works

²⁰ Sohan Singh Josh, *Hindustan Gadar Party: A Short History*, p. 175.

²¹ Harish K. Puri, *Ghadar Movement: Ideology, Organisation & Steatgy*, p. 120.

²² Raj Kumar, *Lala Hardayal 1884-1939*, p. 105.

²³ Satya Mehta Rai, *Legislative Politics and Freedom Struggle in Punjab 1897-1947*, p. 58.

²⁴ ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, *ਡਾਕਟਰ ਹਰਦਿਆਲ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 14.

1. **ਸ਼ਯਾਮ ਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਰਮਾ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ**

“ ਦਿ ਸ਼ੋਸ਼ਿਆਲੋਜਿਸਟ (ਲੰਦਨ) ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸ਼ਯਾਮ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਲਿਖਿਆ।

2. **ਸਾਇਡ ਲਾਇਟਰਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ**

ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਾਲੇ ਜੋਨ ਡੀ ਬੇਰੀ ਨੂੰ ਹਰਦਿਆਲ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ।

3. **ਗਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ**

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਗਦਰ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਯੁਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉੱਭਰ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।

1. ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਕਾਜੀਆਂ ਦੀ,
ਨਹੀਂ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ ਬੇੜਾ ਡੁਬਾਵਨੇ ਦਾ।

ਜਪ ਜਾਪ ਦਾ ਵਕਤ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ,
ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇਰਾ ਉਠਾਵਨੇ ਦਾ।

2. ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀ,
ਸਾਨੂੰ ਪਰਖ ਨਾ ਚੂਹੜੇ ਚਮਾਰ ਵਾਲੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹਨ ਭਾਈ,

ਰੀਤ ਰੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਸ਼ਕਾਰ ਵਾਲੀ।²⁵

Books

1. **ਫੋਟੀ-ਫੋਰ ਮੰਥ੍ਰਸ ਇਨ ਜਰਮਨੀ ਐਂਡ ਟਰਕੀ:**

²⁵ ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, ਡਾਕਟਰ ਹਰਦਿਆਲ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪੰਨਾ-14.

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1915 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਕਤੂਬਰ 1918 ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਫਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਨ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਅਵਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਬਲਮਜ਼:

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ "ਦਿ ਪੰਜਾਬੀ" ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੇਖ ਲਿਖੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 1922 ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਮਦਰਾਸ ਨੇ ਛਾਪਿਆ।

3. ਦਿ ਬੋਧਸਿੱਤੂ ਡੋਕਟਰਿਨ ਇਨ ਬੁੱਧਸਿੱਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ:

ਇਹ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲੰਦਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਸਨ।

4. ਹਿੰਦੂਸਫੋਰ ਸੈਲਫ ਕਲਚਰ:

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਟੋਟਕੇ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਦਾ ਇਕ ਮੰਤਵ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਉਦਾਰਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧਿਕ, ਸ਼ਰੀਰਕ, ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

5. ਟਵੈਲਥ ਰੈਲੀਜ਼ਿਅਸ ਐਂਡ ਮਾਡਰਨ ਲਾਇਫ:

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਾਰਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।²⁶

ARTICLES

ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕੇ ਕਲਕਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਪਨ ਵਾਲੇ ਜਰਨਲ MODERN REVIEW ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਲੁੱਟ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਭਾਰਤੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ।

²⁶ ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, ਡਾਕਟਰ ਹਰਦਿਆਲ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨੇਤਿਕ, ਪੰਨਾ-153-154.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਿਸਾਨ

ਇੱਕ ਲੇਖ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਕਿਸਾਨ ਜੋ ਮਈ 1913 ਵਿੱਚ ਮੋਡਰਨ ਰਿਵਿਊ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ, ਬੜਾ ਵੱਧ ਗਰੀਬ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਤੇ ਰੋਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਲਈ ਦੌਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹਨ, ਲਹੂ ਪਸੀਨਾ ਇੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸਾਰਾ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪ ਭੁੱਖਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੌਣ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ।²⁷

ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੇਖ ਹੈ “ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ” ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਪਹਲਾਂ *ਗਦਰ* ਪੈਪਰ ਵਿੱਚ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੈਛਲਿਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਲੇਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਗਿਆ।²⁸

ਨਵਾ ਜ਼ਮਾਨਾ:- ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ “ਨਵਾ ਜ਼ਮਾਨਾ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਆ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁹

ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰਥ:- ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸੋਚਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਹੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀ ਬਰਾਬਰੀ ਭੁੱਖਿਆ ਦਾ ਪੇਟ ਨਹੀਂ ਭਰਦੀ। ਅਸਲੀ ਬਰਾਬਰੀ ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਕਾਰੀਗਰ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਰਾ ਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਆਦਾ ਬਹੁਲਤਾ ਹਿੱਸਾ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਕਤ ਇੱਕ ਬੁਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਧਰਕ ਦੀ ਜਾ ਦੌਲਤ ਦੀ।³⁰

ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ:- ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੌਮੀ ਤਾਲੀਮ ਦ ਉਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ

²⁷ Hardayal, *The Indian Peasant*, Modern Review, ਪੰਨਾ-506-09

²⁸ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, *ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ*, ਪੰਨਾ-136-37.

²⁹ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, *ਚੋਣਵੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ*, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ-29-30.

³⁰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ “ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰਥ” *ਚੋਣਵੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ*, ਪੰਨਾ-58-65.

ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਚਲਾਦ ਸੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਬਠਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।³¹

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਭਾਂਵੇ 1914 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਥ ਜਾ ਬੇਲੋੜਾ ਲੱਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਨ ਨਈਂ ਹਿੱਕ ਛਿੰਨ ਵੀ ਨਾ ਲਾਇਆ। 4 ਮਾਰਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਫਿਲਾਡੈਲੀਆਂ(ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

REFERENCES

- 1 Khushwant Singh, *A History of the Sikhs (1839-1966)*, OUP, New Delhi, 1983.
- 2 Dharamvira, *Letters of Lala Hardayal*, Indian Book Agency, Ambala Cant, 1984.
- 3 Emily C. Brown, *Hardayal: Hindu Revolutionary and Rationalist*, New Delh, 1975.
- 4 ਡਾ ਸੱਤਿਆ ਜੋਸ਼ੀ, *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1799-1984)*, ਜੈਪੁਰ, 2003.
- 5 Baba Harnam Singh Tundilat, "The Ghaddar Party: A Personal Memoir", Desh Bhagat Yaadgaar Hall, Jalandhar.
- 6 Manuscript in Urdu, Desh Bhagat Yaadgaar Hall, Jalandhar
- 7 ਗਿਆਨੀ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, *ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- 8 ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ (ਰੀਡਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ) *ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਵਣਜਾਰੇ*, ਵੈਲੈਂਟਿਸ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ
- 9 ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਭਕਨਾ, *ਮੇਰੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ*, ਸਾਗਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਸਮਾਣਾ
- 10 Sohan Singh Josh, *Hindustan Ghadar Party: A Short History*
- 11 ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, *ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ*
- 12 ਦਲਜੀਤ ਗਏ ਕਾਲੀਆ, *ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸੁੰਤਰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ*
- 13 ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, ਹਰਦਿਆਲ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨਾਇਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ,
- 14 <https://Pa.MWikiPedia.org/Wiki/Hardayal>

³¹ ਡਾ: ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ, *ਡਾਕਟਰ ਹਰਦਿਆਲ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨਾਇਕ*, ਪੰਨਾ-154.